

Игор Милинковић*

ЉУДСКО ДОСТОЈАНСТВО У ОБЛАСТИМА БИОЕТИКЕ И БИОПРАВА: АПОРИЈЕ НЕУПИТНОГ

doi: 10.7251/GPF1404143M

Прегледни чланак

***Резиме:** Достојанство, данас, одликује готово посвећен статус. Унутар савременог „дискурса права“ и вриједносног поретка послижератне Европе и свијета, људском достојанству припада средишње мјесто. Својеврсна „аура недодирљивости“, међутим, узмиче пред дилемама савремене биоетике. Непостојање фиксираниог значења појма достојанство омогућује да овај концепт користе различите стране у биоетичким расправама. Чињеница да се људским достојанством, све чешиће, настоје оправдати конзервативни, патерналистички ставови, навела је поједине теоретичаре да се заложе за његово напуштање (све већи број аутора пише о „бескорисности достојанства“). Аутор брани став да појам достојанство није сувишан и да би његово напуштање водило неприхватљивим посљедицама (али се, истовремено, и супротставља покушајима да концепт достојанства буде злоупотребљен и прерасте у својеврсну негацију индивидуалне аутономије и слободног избора).*

***Кључне ријечи:** људско достојанство, индивидуална аутономија, биоетика, дуална природа достојанства.*

* Доцент, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци

1. Увод

(Не)одољива привлачност људског достојанства

Испрва, оцјена о људском достојанству као контроверзном појму може звучати изненађујуће. Било да се оно третира као једно од фундаменталних људских права или као основ из којих људска права извиру (Хабермас о достојанству пише као о „моралном извору“ из кога сва основна права изводе своје значење¹), људском достојанству припада средишње мјесто унутар „дискурса права“ и вриједносног поретка послијератне Европе и свијета. Најзначајнији међународни документи о људским правима, експлицитно или имплицитно, потенцирају значај људског достојанства, заснивајући на инхерентном достојанству сваког човјека импресивну грађевину људских права и слобода (у људском достојанству, сасвим основано, препознаје се „средишња брига међународног права“²). Већ ће Универзална декларација о људским правима, усвојена под непосредним утиском вишегодишње цивилизацијске агоније и грубог потирања достојанства милиона људи, „признавање урођеног достојанства и једнаких и неотуђивих права свих чланова људске породице“ означити као „темељ слободе, мира и правде у свијету“³. Од Универзалне декларације, преко Међународног пакта о грађанским и политичким правима, до Повеље о основним прави-

¹ Habermas, Jürgen. “The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights“, *METAPHILOSOPHY*, Vol. 41, No. 4, July 2010, 466. О људском достојанству говори се и као о „радикалном језгру из кога је изграђена филозофска конструкција људских права“. (Ansuátegui Roig, F.J. *Origenes Doctrinales de la Libertad de Expresión*, Instituto de Derechos Humanos “Bartolome de las Casas”, Universidad Carlos III de Madrid, BOE, Madrid, 1994, 22, наведено према Pele, Antonio. „Understanding Human Dignity Redux“, *POSTMODERN OPENINGS*, Vol. 3, Issue 3, 2012, 23)

² Rabkin, Jeremy. „What We Can Learn about Human Dignity from International Law“, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 27, No 1, 2003, 145.

³ The Universal Declaration of Human Rights (Preamble) (доступно на: <http://www.un.org/en/documents/udhr/>)

ма Европске Уније, људско достојанство представља „црвену нит“ која прожима и повезује темељне документе о људским правима. Према схватању појединих аутора, управо у људском достојанству треба тражити ону врховну вриједност, „музичку виљушку“ или „кључ“, коју је Ж. Маритен (Maritian), један од твораца Универзалне декларације о људским правима, сматрао нужном за хармонизовање људских права, па самим тим и предусловом успјешности њиховог кодификовања⁴ (одсуство израза људско достојанство у Европској конвенцији о људским правима, ни у ком случају, не представља дисонантан тон унутар ове, иначе хармоничне цјелине; „општи етос“ Конвенције, како се опажа, „конзистентан је са подршком „људском достојанству“ која одликује остале међународне инструменте о људским правима“;⁵ људско достојанство и људска слобода, према оцјени Европског суда за људска права, чине саму суштину Европске конвенције о људским правима⁶).

Идентичан приступ одликује и највише акте националних законодавстава. Крај Другог свјетског рата означио је почетак експанзије концепта људског достојанства у националним уставним порецима (која, у очима појединих аутора, већ поприма размјере инвазије).⁷ Први кораци, сасвим очекивано, учињени су у земљама чији су режими „узроковали и непосредно учествовали у моралној катастрофи двадесетог стољећа“⁸: Њемачкој, Италији и Јапану. Окружени рушевинама нацистичке „машинерије зла“, творци

⁴ Glandon, M. „Reflections on the UDHR“, *First Things* 23, supra note 5, 23, наведено према Hasson, Kevin J. „Religious Liberty and Human Dignity: A Tale of Two Declarations“, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 27, No 1, 2003, 81.

⁵ Mcgonagle, Tarlach. „Safeguarding Human Dignity in the European Audiovisual Sector“, *IRIS plus* (Supplement to *IRIS - Legal Observations of the European Audiovisual Observatory*, Issue 2007-6), 3.

⁶ *Pretty v. United Kingdom*, ECHR, 2002, наведено према, Ibid.

⁷ Hennette-Vauchez, Stéphanie. „When Ambivalent Principles Prevail. Leads for Explaining Western Legal Orders' Infatuation with the Human Dignity Principle“, *European University Institute Working Papers*, Law No. 2007/37, 1. Иако се оцјена односи на западне правне поретке, сам аутор допушта да она може бити примијењена и на друге дијелове свијета.

⁸ Habermas, Jürgen. „The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights“, *METAPHILOSOPHY*, Vol. 41, No. 4, July 2010, 465.

њемачког Основног закона препознали су симбол раскида са тоталитарном прошлошћу у афирмацији људског достојанства (које је учињено фундаменталним уставним принципом и темељем каталога права којим текст Устава почиње). Клаузула о људском достојанству из чл. 1. Основног закона, „драгуљ у круни“ њемачког устава,⁹ неће остати особеност њемачког уставног поретка; с правом, о њој се пише као о средишњој, „типичној теми“ многих устава уставних држава унутар породице народа.¹⁰ Људско достојанство, осим тога, намеће се као „средишњи и понављајући појам у резонувању врховних судова и уставних судова широм свијета“¹¹ (укључујући и судове земаља чији уставни изричито не предвиђају заштиту људског достојанства, што нпр. карактерише новију судску праксу у САД и Француској).¹² Ријеч људско достојанство на многим је уснама, неријетко у покушају да се легитимишућом снагом појма опонент примора да заћути и тиме стави тачка на даљњи ток расправе. Проблем настаје када се обе стране у спору, с једнаком увјереношћу (не нужно и увјерљивошћу), позову на вриједност људског достојанства.

Наведени третман упућује на својеврсну „ауру недодирљивости“, која људско достојанство окружује, његово готово санкросанктан карактер. „Људско достојанство“, како опажа Х. Бота, „подразумева нешто неприкосновено, нешто што захтева наше најдубље поштовање, без обзира на последице, нешто што не може да се одузме, нешто чега не можемо да се одрекнемо, нешто што

⁹ Smith, Craig. „More Disagreement Over Human Dignity: Federal Constitutional Courts Most Recent Benetton Advertising Decision“, *German Law Review*, Vol. 04 No. 06, 2003, 533.

¹⁰ Häberle, Peter. „Људско достојанство и плуралистичка демократија“, *Политичка мисао*, Vol. XLIII, бр. 2, 2006, 4.

¹¹ Barroso, Luís Roberto. „Here, There, and Everywhere: Human Dignity in Contemporary Law and in the Transnational Discourse“, *Boston College International & Comparative Law Review*, Vol. 35, 2012, 341.

¹² Компаративни приказ употребе концепта људско достојанство од стране уставних и врховних судова већег броја земаља налази се у Ibid (нарочито 337-341, 346-350). За релативно исцрпан приказ праксе Врховног суда САД в. и Resnik, J. и Chi-hye Suk, J. „Adding Insult to Injury: Questioning the Role of Dignity in Conceptions of Sovereignty“, *Stanford Law Review*, Vol. 55, 2003.

се не може одмеравати у односу на друге вредности са којима дође у сукоб¹³. О консензусу о нужности заштите људског достојанства, али истовремено, и недоумицама које у погледу његовог значења постоје, свједочи констатација из једног од бројних радова посвећених овом питању: „Сви се слажемо да људско достојанство постоји (ко би се томе супротставио?), све док не морамо рећи зашто“.¹⁴

И заиста, констатације о вриједности и значају људског достојанства, по правилу су праћене оцјенама о његовој неодређености (поједини аутори питају се није ли узрок апотеизирања и својеврсне консекрације људског достојанства управо у његовој недовољној одређености, одсуству „чврстог“ и „несумњивог значења“;¹⁵ неупоредиво је лакше сложити се о утемељености појмова чија се садржина, по потреби, може прилагођавати жељеном исходу). Иако појам људско достојанство не представља *terra incognita* (поређење које се на једном мјесту сусреће код Н. Ликис (Lickiss)),¹⁶ његове контуре и даље нису довољно јасно дефинисане. То је закључак на који наводе не само непрегледне расправе које су о овом појму вођене унутар правне и филозофске мисли, него и дилеме са којима се суочавају судије, настојећи стандард људског достојанства практично примијенити. Како се опажа: „Инфлацијско коришћење овога појма, које доводи до губитка јасних обриса онога што се под њим мисли, са све већим угрожавањем људскога достојанства улази у свијет модернога живота, а да он не може пружити дјелотворно заустављање његове злоупотребе“.¹⁷

¹³ Бота, Хенк. „Људско достојанство: уставно право, апсолутни идеал или оспоравана вредност“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 4/2009, 220.

¹⁴ Hasson, Kevin. „Religious Liberty and Human Dignity: A Tale of Two Declarations“, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 27, No 1, 2003, 81.

¹⁵ Hennette-Vauchez, Stéphanie. „A Human *Dignitas*? The Contemporary Principle of Human Dignity as a Mere Reappraisal of an Ancient Legal Concept“, *European University Institute Working Papers*, Law No. 2008/18, 3.

¹⁶ Lickiss, Norelle. „On Human Dignity: Fragments of an Exploration“, у Malpas, Jeff и Lickiss, Norelle (Eds.), *Perspectives on Human Dignity. A Conversation*, Springer, 2007, 27.

¹⁷ Schockenhoff, Eberhard. „Колико је недодирљиво људско достојанство? Веза између људскога достојанства, особе и нарави на подручју биоетике“, *Богослов-*

Иако наведене ријечи припадају истакнутом моралном теологу, оне нису ништа мање актуелне ни у области правне науке односно праксе. Како упозоравају Багарић (Bagaric) и Ален (Allan), „превелика лакоћа са којом концепт достојанства може бити коришћен од обе стране у расправи, ни у ком случају не представља грешку резервисану за филозофе. Адвокати и судије то такође чине“.¹⁸

Сфера у којој поменуте контроверзе долазе до пуног изражаја јесу подручја биоетике и биоправа. У раздобљу „ренесансе медицинске етике“¹⁹ (како се означава период по завршетку Другог свјетског рата), идеја људског достојанства постаје штит за одбрану немоћних и рањивих, брана насиљу које су нацистички злочинци, неријетко у бијелим мантилима, спроводили током своје страховладе. „Суђење докторима“ у Нирнбергу на видјело је изнијело шокантне податке о принудним експериментима (деградирајући жртве на ниво пуких лабораторијских узорака, нацистички „доктори“ починили су незапамћене повреде људског достојанства, дехуманизујући, притом, не само злосрећне „објекте“ експериментисања, већ и саме себе). Почињени злочини инаугурисали су човјеково достојанство као „обликујући принцип“ модерне биоетике, дефинишући развој ове области у деценијама које су долазиле. Принцип информисаног пристанка, чијом прокламацијом почиње текст Нирнбершког кодекса из 1947. године,²⁰ извориште има у концепту људског достојанства. Захтјевом за добровољним пристанком субјекта истраживања (израз информисани пристанак још увијек није био скован), требало је осигурати поштовање његове индивидуалне аутономије, обезбиједити му могућност самоодређења, слободу „одлучивања о томе шта ће учинити и шта му

ска смотра, 2007, бр. 1, 6.

¹⁸ Bagaric, Mirko и Allan, James. „The Vacuous Concept of Dignity“, *Journal of Human Rights*, Vol. 5, Issue 2, 2006, 267

¹⁹ Miola, José. *Medical Ethics and Medical Law. A Symbiotic Relationship*, Hart Publishing, Oxford and Portland, Oregon, 2007, 33.

²⁰ Први принцип Нирнбершког кодекса гласи: „Добровољни пристанак људског субјекта апсолутно је суштински.“ (наведено према Levine, R.J. „Informed Consent“, у Post, Stephen G. (Ed.), *Encyclopedia of Bioethics* (3rd edition), Volume 3, Macmillan, 2004, 1280)

може бити учињено“.²¹

У првим деценијама након Другог свјетског рата доминира концепција достојанства као овлашћења (људско достојанство, засновано на аутономији појединца, третира се као „оправдање за признавање људских права и као извор фундаменталних слобода на које су сви људи, самим тим што су људи, овлашћени“).²² Данас, међутим, све израженијом постаје друга димензија људског достојанства-достојанство као ограничење. Својеврсна промјена правца у тумачењу (примјени) концепта људског достојанства, нарочито је изражена у области биоетике. Рапидни развој биомедицинских истраживања континуирано ствара нове етичке дилеме, узрокујући суштински различиту употребу израза људско достојанство. Достојанство све више поприма карактер „граничне клаузуле“,²³ средства за ограничавање слободе избора односно самоодређења индивидуе. То у савременим расправама из области биоетике појам људског достојанства чини, неријетко „барјаком конзервативне мисли“, аргументом којим се оспорава легални статус абортуса или усвајање концепта „достојанствене смрти“. На конзервативну црту људског достојанства упозорава немали број аутора.²⁴

Као реакција, услиједиће оштри напади на сам концепт људског достојанства. Преиспитујући утемељеност употребе овог појма, поједини теоретичари користе атрибуте у распону од „су-

²¹ Goldstein, Joseph. “For Harold Lasswell: Some Reflections on Human Dignity, Entrapment, Informed Consent, and the Plea Bargain“, *The Yale Law Journal*, Vol. 84, 1975, 685.

²² Beyleveld, Deryck и Brownsword, Roger. *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford University Press, 2001, 11.

²³ Schockenhoff, Eberhard. „Колико је недодирљиво људско достојанство? Веза између људског достојанства, особе и нарави на подручју биоетике“, *Богословска смотра*, 2007, бр. 1, 7.

²⁴ Kuhse, H. „Is There a Tension Between Autonomy and Dignity?“, у Kemp, P., Rendtorff J., Mattson Johansen N. (Eds.), *Bioethics & Biolaw*, vol. ii, *Four Ethical Principles*, Copenhagen, 2000. 62, наведено према Beyleveld, D. и Brownsword, R. *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford University Press, 2001, 29-30 fn. 2

вишности“ и „бескорисности“²⁵ до чак „глупости“²⁶ људског достојанства. У наставку текста, након кратког приказа генезе концепта људског достојанства, настојаће се освијетлити мјесто које људском достојанству припада у склопу савремених биоетичких расправа и дилеме којима је употреба овог појма праћена. Да ли се људско достојанство смије супротставити аутономији у апсолутном смислу, тако да заштита индивидуалне аутономије чини неопходним одбацивање самог концепта достојанства? Смије ли се, с друге стране, допустити да достојанство прерасте у негацију аутономије, инструмент којим ће се неутралисати слобода избора приликом доношења најважнијих животних одлука? Ово су питања од чијег одговора зависи третман бројних проблема из области биоетике. Након што на њих, у основним цртама, буде упозорено, рад ће бити закључен ставом да рјешење није у одбацивању концепта људског достојанства, већ у његовом адекватном третирању. Што подразумијева и супротстављање настојањима да се људском достојанству припише апсолутни мисао и тако злоупотреби приликом рјешавања проблема примијењене етике. Исти такав, апсолутни значај не смије бити дат нити принципу аутономије. Изналажење одговарајућег баланса међу поменутиим вриједностима велики је изазов не само теорије (етичке и правне мисли), већ и праксе, иако на теорији, прије свега, лежи одговорност да адекватном анализом концепта људског достојанства, пракси обезбиједи одговарајући оријентир.

2. Историјско обликовање идеје људског достојанства

Мисао о људском достојанству има дугу историју (да је она и богата, потврђује разноликост концепција које су се, временом, о људском достојанству образовале; о покушајима да се оне класификују, али и да се открије њихов заједнички именитељ, говориће се нешто касније). Уношење појма људско достојанство у

²⁵ Macklin, Ruth. „Dignity is a useless concept. It means no more than respect for persons or their autonomy“, *British Medical Journal*, 327, 2003.

²⁶ Pinker, Steven. „The Stupidity of Dignity“, *The New Republic*, 28, 2008.

Универзалну декларацију о људским правима, стога, представљало је „кулминацију значајне историјске еволуције појма“,²⁷ никако час његовог рођења. Иако су тек стравична потирања људског достојанства током Другог свјетског рата резултирала његовом експанзијом, мисао о урођеном достојанству свих чланова људске породице заокупљала је ауторе и у ранијим раздобљима човјекове мисли. Мисао о човјеку као „супериорној животињи“ и његовој рационалној природи као основу супрематичке јавља се већ у старом вијеку (иако у овом раздобљу доминира схватање достојанства као политичког или социјалног статуса, заснованог на вршењу извјесне јавне функције, или опште признатим личним постигнућима односно моралном интегритету индивидуе; првобитно, уже значење достојанства „претпостављало је хијерархијско друштво, и било повезано са супериорним статусом, вишим рангом или позицијом“).²⁸ Првим западним филозофима за које је достојанство представљало релевантан филозофски појам сматрају се римски стоици.²⁹ Чувени римски државник и мислилац Цицерон, иако израз достојанство користи и у значењу друштвеног ранга односно престижа, у *De officiis* под достојанством подразумева супериорност људских бића у односу на друге животиње, засновану на заједничкој способности за расуђивање и говор (чиме се формира природна заједница међу свим припадницима људске врсте).³⁰ Већ је код Цицерона, уочљиво језгро концепта људског достојан-

²⁷ McCrudden, Christopher. “Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights“, *The European Journal of International Law*, Vol. 19, No. 4, 2008, 656.

²⁸ Barroso, Luís Roberto. наведено дјело, 334. Осим тога, аутор упозорава да је термин достојанство кориштен и као атрибут најистакнутијих институција, попут суверена, круне или државе.

²⁹ Sulmasy, Daniel. „Dignity and Bioethics: History, Theory and Selected Applications“, у Lanigan, B.T. (Ed.), *Human Dignity and Bioethics*, New York, 2008, 326.

³⁰ Saastamoinen, Kari. “Pufendorf on Natural Equality, Human Dignity, and Self-Esteem“, *Journal of the History of Ideas*, Volume 71, Number 1, January 2010, 50. О Цицероновом разумијевању „достојанства човјека“ и потоњој рецепцији његове мисли в. Cancik, Hubert. “‘Dignity of Man’ and ‘Persona’ in Stoic Anthropology: Some Remarks on Cicero, De Officiis 105-107“, у Kretzmer, David и Klein, Eckart (Eds.), *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Kluwer Law International, The Hague/London/New York, 2002, 19-40.

ства, схватање „да на Земљи људски род представља највишу врсту бића ... и да сваки припадник заслужује да буде третиран у складу са високом вриједношћу врсте“.³¹ Овакав приступ анализи људског достојанства протеже се и кроз раздобље средњег вијека. Хришћанска средњовјековна мисао темељила је инхерентно људско достојанство на ставу да је човјек створен према лику Божјем (*imago Dei*), што људској врсти осигурава јединствен положај у универзуму, узвишенији у односу на сва друга жива бића. Т. Аквински достојанство човјека изводи из „бескрајног достојанства Бога, из саме чињенице да је он начињен према Божјем лику“.³²

Велике заслуге за развој модерног концепта људског достојанства припадају ренесансном писцу Пикоу дела Мирандоли (чије се дјело *О човјековом достојанству* проглашава „манифестом Ренесансе“).³³ Према Пикоовом схватању, „коријен човјекове изврности и достојанства лежи у чињеници да је човјек творац властите природе“.³⁴ Човјек сам себи одређује облик, као што скулптор обликује скулптуру. Његова слобода самообликовања, међутим, није апсолутна, он поступа у складу са могућностима које су му дате. Бог је човјеку подарио сјеме различитих врста, а на који начин ће оно бити његовано зависи од човјека самог.³⁵

Афирмација идеје људског достојанства настављена је дјелом С. Пуфендорфа, који је, баштинећи традицију римских стоика, „концепт достојанства човјека уздигао до средишњег мјеста у антропологији“.³⁶ Као доказ цитирају се Пуфендорфове ријечи из *De*

³¹ Kateb, George. *Human Dignity*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2011, 3-4.

³² Aquinas, T. *Summa Theologica*, наведено према Calhoun, David. „Human Exceptionalism and Imago Dei: The Tradition of Human Dignity“, у Dilley, Stephen и Palpant, Nathan. (Eds.), *Human Dignity in Bioethics: From Worldviews to the Public Square*, Routledge, 2013, 27

³³ Van der Graaf, R. Van Delden, J. „Clarifying Appeals to Dignity in Medical Ethics from an Ethical Perspective“, *Bioethics*, Vol. 23, No. 3, 2009, 156.

³⁴ Miller, P.J.W. „Introduction“, у Pico della Mirandola, G. *On the Dignity of Man*, Hackett Publishing, 1998, p. xiv

³⁵ Pico della Mirandola, G. *On the Dignity of Man*, 4-6.

³⁶ Cancik, Hubert. “‘Dignity of Man’ and ‘Persona’ in Stoic Anthropology: Some Remarks on Cicero, *De Officiis* 105-107“, у Kretzmer, David и Klein, Eckart (Eds.).

Iure Naturae et Gentium: „Највеће достојанство за човјека потиче из следећег, да он посједује бесмртну душу која се издваја свјетлошћу интелигенције, способношћу одлучивања и бирања ... Због његове душе, човјека се назива животињом светијом од других, кадром за дубоко промишљање и способном да влада над другим животињама“.³⁷

До данас најутицајнија концепција људског достојанства, с пуним правом називана „темељем модерног дискурса о људском достојанству“,³⁸ дјело је Имануела Канта. Према схватању славног њемачког филозофа, „сви људи посједују достојанство због своје рационалне аутономије тј. способности да се слободно потчињавају моралним законима чији су сами аутори“.³⁹ За Канта достојанство личности представља нешто апсолутно и неупоредиво: „У царству сврха све има или неку цену или неко достојанство. Оно што има цену такво је да се на његово место може поставити такође нешто друго као његов еквивалент; напротив, оно што је узвишеније од сваке цене, оно што не допушта никакав еквивалент, достојанство је“.⁴⁰ Иако Кант изричито не полемише са Хобсом, став да достојанство значи немати цијену звучи као директан одговор Хобсовом становишту да: „Нечија јавна вриједност, а то је вриједност коју му придаје држава, јесте оно што се уобичајено назива достојанством“.⁴¹ Кантово уздизање индивидуалне аутономије и забрана инструментализације људске личности⁴² остварили

The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse, Kluwer Law International, The Hague/London/New York, 2002, 30.

³⁷ Pufendorf, Samuel. *De Iure* 2.1.5, наведено према Ibid; 31.

³⁸ Lee, M.Y.K. *Equality, Dignity and Same-Sex Marriage: A Rights Disagreement in Democratic Societies*, Leiden-Boston, 2010, 138.

³⁹ Schulman, Adam. „Bioethics and Question of Human Dignity“, у Lanigan, B.T. (Ed.), *Human Dignity and Bioethics*, New York, 2008, 7.

⁴⁰ Кант, Имануел, *Заснивање метафизике морала*, Дерета, Београд, 2008, 82.

⁴¹ Hobbes, Thomas. *Leviathan*, X., Cambridge University Press, 1991, 63-64, наведено према Sulmasy, David. „Human Dignity and Human Worth“, у Malpas, Jeff и Lickiss, Norelle (Eds.). *Perspectives on Human Dignity. A Conversation*, Springer, 2007, 11.

⁴² Друга формулација Кантовог категоричког императива гласи: „Поступај тако да ти човештво у својој личности као и у личности сваког другог човека увек

су трајни утицај на развој етичке и правне мисли, одређујући и данас, ток расправа о бројним питањима из области биоетике. С друге стране, становиште да „само особе обдарене моралношћу, самоодговорношћу и способношћу за рационално самоодређење могу посједовати достојанство“,⁴³ представља, у очима појединих аутора, „ахилову пету“ Кантове концепције људског достојанства и разлог да темељ достојанства буде тражен на другом мјесту.

Кратки пресјек досадашње мисли о људском достојанству биће закључен схватањем достојанства Алана Гевирта (Gewirth), како због релевантности саме концепције, тако и због утицаја који она остварује у модерним расправама са подручја биоетике.⁴⁴ Гевиртова концепција достојанства и људских права заснована је на „принципу генеричке конзистентности“, захтјева да агент – схваћен као онај који, барем потенцијално, посједује способност слободног избора и сврховитог дјеловања⁴⁵ – „дјелује у складу са генеричким правима свих других агената“. ⁴⁶ Под генеричким правима Гевирт подразумева права на генеричке потребе дјеловања. Потребе дјеловања сматраће се генеричким „ако представљају предуслове способности да се дјелује уопште, или са било каквим општим шансама за успјех, без обзира на сврхе које се настоје реализовати“, ријеч је о предусловима „дјеловања или успјешног дјеловања као таквог“. ⁴⁷ Сви агенти, сматра Гевирт, логички су

употребљаваш у исто време као сврху, а никада само као средство.“ Кант, Имануел. *Заснивање метафизике морала*, Дерета, Београд, 2008, 74.

⁴³ Eckert, Joern. „Legal Roots of Human Dignity in German Law“, у Kretzmer, David и Klein, Eckart (Eds.). *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Kluwer Law International, The Hague/London/New York, 2002, 46.

⁴⁴ Мисли се, прије свега, на утицајну студију Д. Бејлвелда (Beyleveld) и Р. Браунсворда (Brownsword) *Људско достојанство у биоетици и биоправи*. (Beyleveld, Deryck и Brownsword, Roger. *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford University Press, 2001)

⁴⁵ Gewirth, Alan. *Reason and Morality*, University of Chicago Press, 1978, наведено према Beyleveld, Deryck и Brownsword, Roger. „Human Dignity, Human Rights, and Human Genetics“, *The Modern Law Review*, Vol. 61, September 1998, 669.

⁴⁶ Beyleveld, Deryck и Brownsword, Roger, *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford University Press, 2001, 70.

⁴⁷ Ibid

присиљени да прихвате принцип генеричке конзистентности, у супротном противрјечиће властитом статусу агента. Слично Канту, Гевирт достојанство, „унутрашњу вриједност која припада једнако свим људским бићима као таквим“,⁴⁸ темељи на капацитету за сврховито дјеловање, способности „да као потенцијални агенти формулишу и стреме остварењу сопствених циљева ... на основу властите процјене и поступака“.⁴⁹ Принцип генеричке конзистентности „приписује фундаментални значај индивидуалном избору и одговорности“.⁵⁰ Ипак, како упозоравају Бејлвелд и Браунсфорд, режим мишљења заснован на поменутом принципу „зависи од карактеристика агента (агентове способности дјеловања), више него од својства човјека као таквог“.⁵¹ Рањивост коју у односу на изазове савремене биоетике показује Кантова концепција достојанства, према томе, одликује и Гевиртово учење (иако је Гевирт настојао да је ублажи увођењем „принципа пропорционалности“, који подразумијева да и „не-агенти са само неким од способности појединачно нужних и укупно довољних да се буде агент ... посједују генеричка права сразмјерно степену у ком се приближавају својству агента“;⁵² овим путем, Гевирт омогућује да се инхерентни морални статус, иако не и права, призна и извјесним маргиналним групама као што су нерођена или веома мала дјеца, особе са тежим облицима менталне ретардације итд.).

Разноврсност концепција људског достојанства мотивисала је покушаје њиховог класификовања. Анализирајући досадашњу мисао о људском достојанству, Д. Салмаси (Sulmasy) разликује три основна схватања појма достојанство: 1 приписујуће (attributed), 2.

⁴⁸ Gewirth, Alan. „Human dignity as the basis of rights“, у Meyer, M.J. и Parent, W.A. (Eds.). *The Constitution of Rights: Human Dignity and American Values*, NY and London, 1992, p. 12, наведено према Peil, J. и Van Staveren, I. (Eds.), *Handbook of Economics and Ethics*, Edward Elgar Publishing, 2009, 85.

⁴⁹ Connolly, Marrie и Ward, Tony. *Morals, Rights and Practice in the Human Services*, London and Philadelphia, 2008, 27.

⁵⁰ Beyleveld, Deryck и Brownsword, Roger. *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford University Press, 2001, 70.

⁵¹ Ibid

⁵² Ibid; 112.

инхерентно (intrinsic) и 3. инфлоресцирајуће (inflorescent).⁵³ Л. Норденфелт (Nordenfelt), упозоравајући на „богатство језика достојанства“, идентификује четири његове врсте: достојанство заслуга (повезано са друштвеним положајем), достојанство моралног угледа (засновано на моралним поступцима носиоца достојанства), достојанство идентитета и универзално људско достојанство.⁵⁴ Р. ван дер Граф (Van der Graaf) и Ј. ван Делден (Van Delden), такође, основаним сматрају разликовање четири облика достојанства: релационог, безусловног, субјективног и кантовског.⁵⁵ Дистинкција која се у литератури често помиње, јесте између концепција „достојанства као овлашћења“ и „достојанства као ограничења“⁵⁶ (иако се овдје мање ради о различитим концепцијама, а више о два лица исте јанусовске појаве).

3. Двострука природа људског достојанства: овлашћење и(ли) одговорност?

О људском достојанству пише се као двосјеклом мачу.⁵⁷ И заиста, сјечиво достојанства може бити подигнуто у одбрану ин-

⁵³ Приписујућа концепција достојанство третира као „вриједност коју људска бића додјељују другима чином приписивања“ (нпр. Хобсово схватање достојанства); приписивање достојанства може вршити како појединац, тако и заједница, али оно увијек укључује избор (достојанство, у овом значењу, представља конвенционални облик вриједности). Sulmasy, David. „Dignity and Bioethics: History, Theory and Selected Applications“, у Lanigan, B.T. (Ed.), *Human Dignity and Bioethics*, New York, 2008, 327-328)

⁵⁴ Nordenfelt, Lennart. „The Varieties of Dignity“, *Health Care Analysis*, Vol. 12, No. 2, 2004, 69-81.

⁵⁵ Van der Graaf, и R. Van Delden, J. „Clarifying Appeals to Dignity in Medical Ethics from an Ethical Perspective“, *Bioethics*, Vol. 23, No. 3, 2009. Аутори идентификују четири аспекта, заједничка свим наведеним облицима: 1. примијењен на људска бића концепт достојанства односи се на „специјални статус човјека“, 2. достојанство је засновано на суштинским обиљежјима човјека, 3. носилац достојанства дужан је поступати у складу са захтјевима које оно намеће, 4. достојанство је рањиво, може бити изгубљено или нарушено. (Ibid; 158)

⁵⁶ Beyleveld, Deryck и Brownsword, Roger. *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford University Press, 2001, 11.

⁵⁷ Ibid; 26.

дивидуалне аутономије, али и дубоко засјећи у ткиво либералних вриједности. Широки публицитет добијају случајеви у којима се, позивајући се на вриједност људског достојанства, забрањују активности засноване на слободном избору актера.⁵⁸ За људским достојанством све чешће се посеже у потрази за „нечим супериорним (трансцедентним) у односу на појединачне воље“, ⁵⁹ супротстављајући достојанство неограниченој аутономији појединаца (чиме се, истовремено, отвара простор за патерналистичко намећање образаца понашања које држава, или какав други арбитар, проглашавају пожељним – узрок забринутости не само либералних аутора). Ограничавајућа функција људског достојанства постаје све израженијом.

Димензију одговорности унутар концепта људског достојанства (и на њему утемељених права), посљедних година нарочито истиче Џ. Волдрон (Waldron). Упозоравајући на чињеницу да поједина права истовремено представљају и одговорности, Волдрон концепт „одговорности-права“ сматра кључем њиховог адекватног разумијевања. Традиционално, права и одговорности сматрани су корелативним појмовима. Међутим, према мишљењу Волдрону, постоји још једно значење одговорности „које се слаже са правима (које чак може бити изједначено са појединим правима), више него што им се супротставља, или је спрам њих само корелативно, или служи да би се ограничила њихова примјена“. ⁶⁰ Појам одговорности-права аутор гради на примјеру родитељских права и појединих политичких права, попут права гласа (увођење обавезног гласања, сматра Волдрон, не треба посматрати као спољашњу принуду, атак

⁵⁸ Један од медијски најпропраћенијих случајева, који као илустрацију наводе и Бејлевед и Браунсфорд, забрана је бизарног спорта „бацање патуљака“. Легалитет забране, између осталих, оспорио је и М. Векенхајм (Wackenheim), један од патуљака који су коришћени као „живи пројектили“; у спору који је тим поводом настао, и једна и друга страна позивале су се на заштиту достојанства. (Ibid, 26-27)

⁵⁹ Fabre-Magnan, M. “Le sadisme nest pas un droit de l’homme“, *Recueil Dalloz*, 2005, наведено према Hennette-Vauchez, Stéphanie. „A Human Dignitas? ...“, 11.

⁶⁰ Waldron, Jeremy. „Dignity, Rights, and Responsibilities“, *Arizona State Law Journal*, 43, 2012, 1114.

на титуларову слободу избора, већ као одраз битног састојка права гласа и достојанства гласања).⁶¹ Примјена овог концепта на поједина питања из области биоетике, међутим, може довести до контроверзних закључака (што признаје и сам Волдрон). Противници абортуса, нпр. концепт одговорности-права могу искористити у покушајима да ограниче право труднице над властитим тијелом и репродуктивним капацитетима; идеја одговорности-права може бити злоупотребљена као средство нарушавања индивидуалне аутономије. Међутим, то према мишљењу Волдрона, није разлог да димензија одговорности садржана у концепту достојанства, и са њим повезаним појмом одговорности-права, буде занемарена.⁶²

4. Биоетичке контроверзе достојанства („бескорисност“ достојанства?)

Кантову концепцију људског достојанства, као и немали број других које су након ње услиједиле, одликује „блиска повезаност између достојанства и нечега што бисмо могли назвати аутономијом“⁶³ (схваћеном као „способност одређивања властитих циљева и вршења аутентичних избора“).⁶⁴ Појмови достојанство и аутономија, по мишљењу многих аутора, иду руку под руку. Из-

⁶¹ Волдрон пише о „природној усклађености идеје достојанства заснованог на улози и идеје одговорности-права“. (Ibid; 1121) Сам концепт достојанства Волдрон темељи на традиционалним појмовима статуса одн. ранга. Према овом аутору „модерни појам људског достојанства укључује изједначавање ранга узлазном линијом, тако да ми данас покушавамо приписати сваком људском бићу нешто од достојанства, ранга и очекивања који су претходно додјељивани племству“. (Ibid; 1120)

⁶² Они аутори који људско достојанство третирају као једно од људских права, могли би га, и самог, подвести под појам одговорности-права (право на заштиту достојанства од настрадаја других лица; одговорност спрам достојанства других, али и према достојанству властите личности). Концепт одговорности-права утолико се показује као вишеструко инспиративан.

⁶³ Brennan, A. и Lo, Y.S. „Two Conceptions of Dignity: Honour and Self-Determination“, у Malpas, Jeff и Lickiss, Norelle (Eds.). *Perspectives on Human Dignity. A Conversation*, Springer, 2007, 50.

⁶⁴ Ibid

ненађујућим стога, дјелује све учесталије супротстављање ова два концепта. Настојања да се људско достојанство учини границом индивидуалне слободе избора (са сталним помјерањима границе на штету аутономије појединца), за реакцију имају оспоравање самог концепта достојанства. Интензитет расправе непрестано се повећава, ријечи се бирају све мање.

Заслуге за „бацање рукавице“ у лице пропонентима достојанства као средишњег биоетичког принципа приписују се Рут Меклин (Ruth Macklin) (оцјену која је у поднаслову означена упитником, Р. Меклин је 2003. године употребила као констатацију, учинивши себе омиљеном метом заговорника идеје људског достојанства). По њеном мишљењу, анализа употребе термина достојанство у области биоетике говори да су „позивања на достојанство или нејасне реформулације других, прецизнијих појмова, или пукe паролe које ништа не доприносе разумијевању теме“.⁶⁵ Будући да достојанство не представља ништа више до захтјев за поштовањем аутономије личности, оно представља „бескористан концепт у медицинској етици и може бити елиминисано без било каквог губитка садржаја“.⁶⁶ Временом, критичари концепта људског достојанства постају све радикалнији, говорећи на појединим мјестима чак и о „глупости достојанства“.⁶⁷ Мањак ауторске суздржаности може се објаснити чињеницом да се људско достојанство почиње поистовјећивати са конзервативним круговима, који овај термин неријетко злоупотребљавају супротстављајући се различитим медицинским праксама односно истраживањима (у распону од традиционалних тема, као што су абортус, еутаназија и вјештачка оплодња, до новијих, контроверзних метода као што су експери-

⁶⁵ Macklin, Ruth. Macklin, Ruth. „Dignity is a useless concept. It means no more than respect for persons or their autonomy“, *British Medical Journal*, 327, 2003, 1419.

⁶⁶ Ibid; 1420.

⁶⁷ Аутор ових ријечи, професор Универзитета Харвард С. Пинкер (Pinker), издваја три обиљежја достојанства која му онемогућују да постане вриједносни темељ биоетике: 1. достојанство је релативно, 2. достојанство је замјењиво (често бива компромитовано ради достизања других добара) 3. концепт достојанства лако може бити злоупотребљен. Pinker, Steven. „The Stupidity of Dignity“, *The New Republic*, 28, 2008.

менти са матичним ћелијама, узгајање животињско-људских химера и сл.). Анализа употребе појма достојанство у биоетичким расправама вишеструко би надмашила обим једног чланка. Стога ће, у најкраћим цртама, бити упозорено на поједина спорна питања.

Контекст у ком је концепт достојанства потенциран од стране свих актера расправе, представљају дебате о оправданости легализације помоћи лекара при самоубиству (тзв. „достојанствене смрти“). Захтјеви аутономије налажу да се тешко обољелим пацијентима омогући слобода избора, укључујући и могућност да се определијеле за окончање властитог живота. Ускратити им могућност избора значило би лишити их достојанства. С друге стране, противници овог концепта сматрају да се управо легализацијом наведене праксе „подрива достојанство старијих, немоћних и уморућих пацијената“.⁶⁸

У расправама о етичкој оправданости абортуса, аргумент достојанства, такође, има запажену улогу. Аутори који достојанство темеље на својству агента, овдје се не суочавају са недоумицама. Будући да својство агента припада искључиво мајци, ограничити јој могућност избора представљало би неприхватљиво нарушавање достојанства. Противници абортуса, међутим, људско достојанство приписују и фетусу. Према њиховом схватању, знатно озбиљнију повреду достојанства представља уништење фетуса, него што би то било ускраћивање аутономног избора мајци. Слична аргументација користи се и приликом супротстављања медицинским истраживањима која укључују коришћење људских ембриона. Већ овај кратки осврт потврђује контроверзност концепта достојанства у сфери биоетике и биоправа.

5. Закључак

Претходни редови демонстрирали су зашто се о људском достојанству пише као о „двосјеклом мачу“. Настала као мисао о оном што је иманентно људско, што човјека уздиже у односу на

⁶⁸ Kilner, John F. „Human dignity“, у Post, Stephen G. (Ed.), *Encyclopedia of Bioethics* (3rd edition), Volume 2, Macmillan, 2004, 1193.

друга жива бића, идеја људског достојанства носила је у себи прогресивни захтјев за признавањем елементарног достојанства свим члановима људске врсте. Основ достојанства, та карактеристична црта људске породице, схватана је на различите начине, али је преваходно везивана за човјекову рационалну природу и могућност самоодређења. Са Кантом, аутономија се афирмише као темељ људског достојанства, те се борба за заштиту човјекове аутономије може посматрати и као борба за његово достојанство. Одузети појединцу могућност аутономног дјеловања, значи дехуманизовати га, свести на пуки објект, извршити атак на његово достојанство. То је срж Кантовог другог категоричког императива и темељ концепције људског достојанства као овлашћења. Међутим, да ли је аутономија појединца неограничена? Негативан одговор води другој димензији људског достојанства, његовој ограничавајућој функцији.

Дуална природа људског достојанства до изражаја долази, нарочито, у областима биоетике и биоправа. Одговор на многа контроверзна питања из ових подручја условљен је избором концепције достојанства. Наглашавање ограничавајуће улоге људског достојанства, што постаје карактеристично за конзервативну мисао, за посљедицу има захтјеве за његовим уклањањем из биоетичког дискурса. Од оцјене о недодирљивости људског достојанства, стиже се до констатације о достојанству као о оспораваном концепту. Да ли је концепт достојанства заиста сувишан?

Таква оцјена не би се смјела прихватити. Биотехнолошки прогрес и етичке дилеме које поједина научна достигнућа намећу, показују да искључиво ослањање на аутономију и слободу избора може имати несагледиве посљедице. И у погледу појединих традиционалних биоетичких тема, изједначавање достојанства и аутономије за собом повлачи извјесне опасности. Тога су свјесни и они аутори (барем неки од њих), који достојанство изједначавају са статусом агента. А. Гевирт, како је упозорено, морални статус појединих маргиналних група (не-агената) настоји осигурати увођењем „принципа пропорционалности“. Бејлевелд и Браунсфорд, настојећи да остварење истог циља обезбиједи нешто друкчијом аргумента-

цијом, приписују инхерентну моралну вриједност „могућим агентима“ („предостројност налаже агентима“, сматрају ови аутори, „да прихвате дужности према очигледно дјелимичним агентима, сразмјерно степену доказа да они можда јесу агенти“).⁶⁹

Иако се људско достојанство не може поистовјетити са аутономијом, оно не смије прерасти у негацију аутономије. Инсистирање на достојанству као аргументу за забрану абортуса, нпр. представљало би неприхватљиво проширивање концепта достојанства⁷⁰ (што не значи да морални статус фетуса смије бити у потпуности негиран). Рјешење није у одбацивању концепта људског достојанства, већ његовом адекватном третирању. Изналажење одговарајућег баланса међу вриједностима достојанства и аутономије изазов је пред којим се налазе савремена етичка и правна мисао. Задатак који не може бити остварен без напора ка освјетљавању природе људског достојанства, чиме би координате унутар којих треба тражити одговор на поједина биоетичка питања биле барем сужене (и било би, барем дјелимично, онемогућено да у расправама које укључују аргумент достојанства побједник буде страна која „најгласније виче или користи највјештије полемичаре“⁷¹).

⁶⁹ Beyleveld, Deryck и Brownsword, Roger. *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford University Press, 2001, 113.

⁷⁰ Што нпр., чине П. Ли (Lee) и Р. Џорџ (George). Према схватању ових аутора, инхерентно и фундаментално људско достојанство мора бити признато свим људским бићима, самим тим што припадају извјесној врсти људских бића, одн. самим тим што посједују природну способност за концептуално мишљење. Будући да овај базични природни капацитет одликује и нерођена људска бића, аутори изводе закључак о потреби забране абортуса. (в. Lee, Patrick и George, Robert, „The Nature and Basis of Human Dignity“, *Ratio Juris*, Vol. 21, No. 2, 2008)

⁷¹ Bagaric, Mirko и Allan, James. „The Vacuous Concept of Dignity“, *Journal of Human Rights*, Vol. 5, Issue 2, 2006, 267.

*Igor Milinkovic, PhD**

***HUMAN DIGNITY IN THE FIELDS OF BIOETHICS AND
BIOLAW: THE APORIAS OF UNQUESTIONABLE***

Summary

Human dignity today is characterized by almost consecrated status. Within contemporary „rights discourse“ and the post-war value order of Europe and the world, human dignity has a central place. But this „aura of untouchability“ withdraws itself in front of the contemporary bioethical dilemmas. The absence of the fixed meaning of dignity makes this concept usable by different sides in the bioethical debates. The fact that human dignity is often used in order to justify conservative, paternalistic attitudes leads some authors to argue for its abandonment (an increasing number of authors write about „uselessness of dignity“). In this article author defends the stance that dignity is not unnecessary notion and that its abandonment leads to unacceptable consequences (at the same time, the author is arguing against the abuses of dignity and attempts at using dignity as the negation of individual autonomy and free choice).

Keywords: *human dignity, individual autonomy, bioethics, dual nature of dignity*

* Assistant professor, Faculty of Law, University of Banjaluka

Литература

- Bagaric, Mirko i Allan, James. „The Vacuous Concept of Dignity“, *Journal of Human Rights*, Vol. 5, Issue 2, 2006
- Barroso, Luís Roberto. „Here, There, and Everywhere: Human Dignity in Contemporary Law and in the Transnational Discourse“, *Boston College International & Comparative Law Review*, Vol. 35, 2012
- Beyleveld, Deryck i Brownsword, Roger. *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford, 2001
- Beyleveld, Deryck i Brownsword, Roger. „Human Dignity, Human Rights, and Human Genetics“, *The Modern Law Review*, Vol. 61, September 1998
- Бота, Хенк. „Људско достојанство: уставно право, апсолутни идеал или оспоравана вредност“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 4/2009.
- Van der Graaf, R., Van Delden, J. „Clarifying Appeals to Dignity in Medical Ethics from an Ethical Perspective“, *Bioethics*, Vol. 23, No. 3, 2009
- Goldstein, Joseph. “For Harold Lasswell: Some Reflections on Human Dignity, Entrapment, Informed Consent, and the Plea Bargain“, *The Yale Law Journal*, Vol. 84, 1975
- Dilley, Stephen i Palpant, Nathan. (Eds.), *Human Dignity in Bioethics: From Worldviews to the Public Square*, Routledge, 2013
- КАНТ, Имануел, *Заснивање метафизике морала*, Дерета, Београд, 2008.
- Kateb, George. *Human Dignity*, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2011
- Kretzmer, David и Klein, Eckart (Eds.), *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Kluwer Law International, The Hague/London/New York, 2002
- Lanigan, B.T. (Ed.), *Human Dignity and Bioethics*, New York, 2008
- Lee, M.Y.K. *Equality, Dignity and Same-Sex Marriage: A Rights Disagreement in Democratic Societies*, Leiden-Boston, 2010

- Lee, Patrick, George, Robert, „The Nature and Basis of Human Dignity“, *Ratio Juris*, Vol. 21, No. 2, 2008
- Malpas, Jeff, Lickiss, Norelle (Eds.), *Perspectives on Human Dignity. A Conversation*, Springer, 2007
- Maclin, Ruth. „Dignity is a useless concept. It means no more than respect for persons or their autonomy“, *British Medical Journal*, 327, 2003
- Miola, José. *Medical Ethics and Medical Law. A Symbiotic Relationship*, Oxford and Portland, Oregon, 2007
- Mcgonagle, Tarlach. “Safeguarding Human Dignity in the European Audiovisual Sector”, *IRIS plus* (Supplement to *IRIS - Legal Observations of the European Audiovisual Observatory*, Issue 2007-6
- McCrudden, Christopher. “Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights“, *The European Journal of International Law*, Vol. 19, No. 4, 2008
- Nordenfelt, Lennart. „The Varieties of Dignity“, *Health Care Analysis*, Vol. 12, No. 2, 2004
- Peil, Jan, Van Staveren, Irene. (Eds.), *Handbook of Economics and Ethics*, Edward Elgar Publishing, 2009
- Pele, Antonio. „Understanding Human Dignity Redux“, *POSTMODERN OPENINGS*, Vol. 3, Issue 3, 2012
- Pinker, Steven. „The Stupidity of Dignity“, *The New Republic*, 28, 2008
- Pico della Mirandola, Giovanni. *On the Dignity of Man*, Hackett Publishing, 1998
- Post, Stephen G. (Ed.), *Encyclopedia of Bioethics* (3rd edition), Macmillan, 2004
- Rabkin, Jeremy. „What We Can Learn about Human Dignity from International Law“, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 27, No 1, 2003
- Resnik, J. и Chi-hye Suk, J. “Adding Insult to Injury: Questioning the Role of Dignity in Conceptions of Sovereignty“, *Stanford Law Review*, Vol. 55, 2003

- Saastamoinen, Kari. "Pufendorf on Natural Equality, Human Dignity, and Self-Esteem", *Journal of the History of Ideas*, Volume 71, Number 1, 2010
- Smith, Craig. „More Disagreement Over Human Dignity: Federal Constitutional Courts Most Recent Benetton Advertising Decision“, *German Law Review*, Vol. 04 No. 06, 2003
- Schockenhoff, Eberhard. „Колико је недодирљиво људско достојанство? Веза између људскога достојанства, особе и нарави на подручју биоетике“, Богословска смотра, бр. 1, 2007.
- Habermas, Jürgen. "The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights", *METAPHILOSOPHY*, Vol. 41, No. 4, 2010
- Hasson, Kevin J. „Religious Liberty and Human Dignity: A Tale of Two Declarations“, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 27, No 1, 2003
- Häberle, Peter. „Људско достојанство и плуралистичка демократија“, *Политичка мисао*, Vol. XLIII, бр. 2, 2006.
- Hennette-Vauchez, Stéphanie. „A Human *Dignitas*? The Contemporary Principle of Human Dignity as a Mere Reappraisal of an Ancient Legal Concept“, European University Institute Working Papers, Law No. 2008/18
- Hennette-Vauchez, Stéphanie. „When Ambivalent Principles Prevail. Leads for Explaining Western Legal Orders' Infatuation with the Human Dignity Principle“, European University Institute Working Papers, Law No. 2007/37
- Connolly, Marrie, Ward, Tony. *Morals, Rights and Practice in the Human Services*, London and Philadelphia, 2008
- Waldron, Jeremy. „Dignity, Rights, and Responsibilities“, *Arizona State Law Journal*, 43, 2012

Игор Милинковић
ЉУДСКО ДОСТОЈАНСТВО У ОБЛАСТИМА БИОЕТИКЕ И БИОПРАВА ...